

De mens is ongekookt vlees

De Russische kunstenaar Ilya Kabakov legt uit wat het verband is tussen zijn leeszaalinstallatie in de Amsterdamse Universiteits Bibliotheek en Rembrandts doek *De Staalmeesters*

door Cornel Bierens

Zes jaar geleden waren in het Stedelijk Museum acht zalen onherkenbaar van gedaante veranderd. De Russische kunstenaar Ilya Kabakov (1933, Dnjepropetrovsk) had er voor de duur van twee maanden zijn tentoonstelling *Het grote archief* ingericht. Waar doorgaans licht, ruimte en klimaatbeheersing de dienst uitmaken, was nu een gangenstelsel van bedompte vertrekken gebouwd, waarin je letterlijk van het kastje naar de muur werd gestuurd. Overal afgeschotterde hoeken, kale peertjes op een laag pitje en avondse kantoortafels, waaraan je een onuitputtelijke stroom formulieren en vragenlijsten over allerlei privé-kwesties moest invullen. En omdat je toch ontroerd was door de grote hoeveelheid rake details waarmee dit bureaucratisch labirint was vormgegeven, deed je dat soms nog ook. Als je er doorheen was wist je opeens weer: o ja, ik ben in het Stedelijk. Je was even helemaal weg geweest.

De aankondiging dat Kabakov deze zomer een werk zou maken in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek wekte aanvankelijk verbazing. Als er één gebouw is in Amsterdam dat geen Kabakov nodig heeft, dan wel de UB, om de doodeenvoudige reden dat je daar al sinds jaar en dag niets anders ziet dan Kabakov.

Wie het gebouw betreedt over een loper van peuken en plastic bekers, is er direct van doordrongen: hier heeft een systematische uitroeiing van elk gevoel voor smaak plaatsgevonden. Het duurt niet lang of je begint sterke verbanden te vermoeden tussen de afgetraptheid van alles, de isoleercel-achtige kaalte van de studieruimtes met hun molestbestendige meubilair, en de urenverslindende kronkelweg langs zeventien functionarissen die je moet afleggen, mocht je toevallig op zoek zijn naar een niet direct voor het grijpen liggend boek. Vakantiegangers die erover denken eens een kijkje te gaan nemen in het voormalige Oostblok, vinden nergens zo'n geschikt voorproeflokaal als op het Amsterdamse Koningsplein.

Kabakov nu heeft in de Doelenzaal van de bibliotheek een installatie gebouwd met de titel *The Old Reading Room*. In het midden van de sobere, halfdonkere ruimte staan, schots en scheef bij elkaar, antieke tafelvitrines en boekenkasten met verdwaalde oude boeken erin, van keukenmeidenromans tot de koran, van Menno ter Braak tot *Moskouse portretten*. Door de open ramen valt kunstlicht naar binnen terwijl de glasgordijnen hevig opwaaien, begeleid door een repeterend fragment uit Wagners opera *Tannhäuser*. Boven de deur waardoor de toeschouwer binnenkomt, staat in het Engels de vraag: 'Is het mogelijk dat de computer echt alles heeft overgenomen?'

Het is een retorische verzuchting die het oog van de kijker al bij voorbaat in een bepaalde richting stuurt. Maar het werk heeft meer dimensies, en Kabakov is, tussen de finishing touch en de terugreis naar zijn woonplaats New York, graag bereid daarover te praten. Een bibliotheekbewaker brengt ons - de kunstenaar is in gezelschap van zijn vrouw Emilia - naar een kamer met uitzicht op een blinde muur.

'Wat mij stoort,' zegt de kunstenaar, 'is de 20ste-eeuwse opvatting dat de mens, om zich te concentreren, alles moet negeren wat er om hem heen is. Dat is een constructivistisch, functionalistisch idee, dat zelfs de woning beschouwt als een machine om te leven en

niet als een omgeving die zich organisch met het leven mengt. Oude leeszaal waren niet bepaald functioneel ingericht maar juist comfortabel, wat aan de concentratie van de lezers bijdroeg in plaats van er afbreuk aan te doen. Waarschijnlijk ben ik overgevoelig en een beetje gek, maar de kale wanden hier, het slechte licht, de kleuren en in het bijzonder de leegte deprimeren mij. In mijn rug voel ik de lelijke meubels. Daarom zou ik hier nooit een interessant boek kunnen lezen, net zomin als op een openbare wc of in de wachtruimte van een vliegveld. Een paar uur lezen in een steriele omgeving als deze en ik ben zeer nerveus.'

Kenmerkt het juist niet het werkelijk goede boek als de lezer alles om zich heen vergeet? Dan zit alle ruimte in het boek zelf.

'Het probleem zit dieper. Ik spreek niet van eenmalige ervaringen maar van permanente. Als je veroordeeld bent om hier jarenlang dag in dag uit te werken of te studeren leef je in een gevangenis. Ik herinner mij precies zulke ruimtes uit mijn studietijd en haatte ze. Dus ging ik ook de boeken haten die ik daar lezen moest, en vermoedelijk overkomt veel lezers in deze bibliotheek hetzelfde. Een gebouw als dit bedreigt de wijsheid die er ligt opgeslagen. Het benadrukt de functie van het boek als informatiemachine en verwaarloost het feit dat boeken ook kennis zijn, etappes in de geschiedenis, verbindingen tussen het verleden en de toekomst. Om bij die diepere lagen te kunnen komen moeten je gedachten, herinneringen en fantasieën volop de kans krijgen, en dat kan alleen in een comfortabele sfeer, niet in ziekenhuis-achtige zalen waar alleen tekst binnenkomt via de nauwe kanalen van de computer.'

Via de computer kan ik in vele wereldbibliotheken komen en boeken vinden die anders voor mij gesloten zouden blijven.

'Dat is de positieve kant. Het is waar dat de computer vensters op de wereld opent en de gekste wetenswaardigheden in een hoog tempo tevoorschijn roept, bravo! Maar wat wij daarvan opnemen is aan natuurlijke beperkingen onderhevig. Tegenover de onbeperkte feiten en beelden die computers genereren staan wij, met onze nog altijd even beperkte zenuwen. Ik zou ook wel met duizend beelden willen werken, maar mijn hand blijft er niet meer aankunnen dan tien. Bij alle technische uitvindingen die de wereld hebben veranderd, van stoommachine tot atoomenergie, is de mens steeds mens gebleven, met dezelfde spieren en dezelfde hersenen. Maar ook nu, nu de computer de wereld verandert, hoor je weer de utopische geluiden over de nieuwe mens in een nieuwe wereld, een echo van wat de constructivisten en functionalisten begin deze eeuw riepen.'

Romantiseert u de verloren gegane leeszaal niet? Heeft de mens niet bewezen zich met zijn gelijkblijvende hersenen bijna eindeloos te kunnen aanpassen en ontwikkelen?

'Inderdaad vind ik dat ze in de Romantische tijd meer gevoel hadden voor atmosfeer, ze wisten toen wat aura was. Nu bestaat er geen aura, alles is praktisch, koud en gladgestreken. Daar ligt het uitgangspunt onder dat de mens weliswaar van vlees is maar wel ongekookt, een ongekookte aardappel. Hij moet en zal gekookt worden. De mens is het materiaal waarvan een nieuwe sculptuur moet worden gemaakt. Dat is in de kern dezelfde opvatting als Hitler en Stalin erop nahielden. Zij bouwden samenlevingen met de mens als materiaal.'

**'Een gebouw als de UB
bedreigt de wijsheid
die er ligt opgeslagen'**

Die laatste gedachte van Kabakov is ook terug te vinden in *Gesamtkunstwerk Stalin*, een boek uit 1988 van de Duitse, destijds nog Oost-Berlijnse kunsthistoricus Boris Groys. De

overeenkomst is geen toeval, want de twee voormalige Oostblokkers zijn vrienden en hebben samen boeken gepubliceerd. In de uitgave die is verschenen bij *The Old Reading Room* staat een dialoog tussen beide mannen.

Groys pretendeert daarin dat hij Kabakovs onuitgesproken uitgangspunt met betrekking tot het verschijnsel lezen op het spoor is. Voor zijn Russische vriend zou lezen als middel tot het verwerven van kennis en inzicht verleden tijd zijn, en alleen nog bestaan als fysieke daad op zichzelf, als spel. Een spel waar medespelers bijhoren, toeschouwers, sfeer, een hele mise-en-scène. Die theatrale kijk op lezen zou Kabakov drijven, volgens Groys.

De analyse is hoogst twijfelachtig, en eigenlijk beledigend. Wanneer Kabakov om zijn ideeën te verduidelijken teruggrijpt naar oude leesalen, doet hij dat niet omdat het lezen daar zou worden geacteerd, maar omdat het er wordt gecultiveerd, wat iets heel anders is. Als het boek voor hem al een doel op zichzelf is, dan in de zin van Borges. Die betoogt in *De cultus van het boek* dat juist de heiligverklaring van het boek, de verabsolutering van het boek tot Boek, de grootste literatuur heeft opgeleverd, van Flaubert tot Joyce.

Dat is de wereld waarnaar Kabakov verwijst in *The Old Reading Room*. Hij neemt het niet op voor de lezer als poseur, maar voor de zoeker naar een cultuur waarvoor geen andere drager is dan het boek, hoe snel en ver de machines ook springen.

Alles bij Kabakov draait om contact.

Technisch is hij virtuoos, maar hij vindt techniek geen stuiver waard zonder contact. ‘Niet wat een kunstenaar technisch volbrengt bepaalt zijn grootheid, maar wat hij tot stand brengt in de communicatie.’ Om dat te illustreren vertelt hij van zijn bezoek aan het Rijksmuseum, de vorige dag.

‘Wij zijn op weg naar *De Nachtwacht* maar opeens zien wij daar *De Staalmeesters* hangen, een schilderij dat meteen een magisch contact maakt. De zes mannen die erop staan vragen je iets en je hebt geen antwoord, en zij op jouw vragen evenmin. En toch spreken wij samen. Niet omdat het goed geschilderd is, het is slecht geschilderd. Hals, Rubens en Van Dijk deden het beter, dat is meesterkwaliteit. Bij Rembrandt zijn alleen de gezichten goed, de rest is primitief. Hij interesseert zich voor iets anders, namelijk het contact. Dat brengt hij tot stand door de mannen af te beelden als een rechtbank. Ik ben de zwakke mens, zij spreken over mij en zeggen:...

... “Die man is niet oké.”

‘Precies. Maar de uitkomst van deze rechtszaak is nog niet helemaal duidelijk, het is nog niet afgelopen.’

U heeft nog een kans.

‘Zeker, al is het wel een kleine. Kent u het schilderij? De man die uiterst rechts zit heeft het beste met mij voor, dat is een goed mens, hij weet dat mijn probleem niet eenvoudig is. Degene die juist gaat zitten heeft nieuwe informatie over mij, en de twee in het midden zijn zeer belangrijk, dat zie je aan het boek dat voor hen ligt. De een buigt zich naar de ander over en lispelt: “De kwestie is zeer ernstig”. Links zie je een zeer oude man die zegt: “Mij is het om het even, ik heb al zoveel van die idioten gezien”. En middenachter staat de jonge secretaris, die alleen maar aan het biertje denkt dat op hem wacht, dat is de absolute onverschillige. Alles spreekt over jou als in een amfitheater, hoe langer je ernaar kijkt, hoe meer je de neiging voelt om je te verantwoorden. Daardoor is er zo’n groot contact met de toeschouwer.’

Is de kunst dat verleerd, contact maken met de toeschouwer?

‘Het is een erfenis van het modernisme. Dat bracht kunstenaars voort die zich hetzij Superman waanden, hetzij De Profeet. Picasso en Pollock voelden zich individuen die boven de massa zweefden, Käthe Kollwitz en Malewich dachten dat ze voortrekkers waren die de mensen moesten veranderen. Allemaal voelden ze zich verheven.’

Hoe groot is het verschil tussen de ene kunstenaar die zich boven de toeschouwer verheft, en de andere die de toeschouwer neerzet als een verdachte? De hoge tafel waarachter de Staalmeesters zitten schept ook afstand.

‘Dat is waar, en toch is het schilderij zeer transparant, een ruimte waar je in kunt stappen, een soort installatie. Net als de opera’s van Wagner, dat zijn ook installaties. Ik kan Wagner nooit horen als ik alleen ben, dan vind ik hem monotoon, agressief, een gesloten forum. Wagner komt zelfs niet tot zijn recht in een theater met alleen een toneel, maar eigenlijk alleen in ruimtes als in Bayreuth. Dat oord heeft aura.’

Emilia, die de muziek heeft uitgekozen voor *The Old Reading Room*, valt hem bij. ‘Wagner was de eerste installatiekunstenaar,’ zegt zij. ‘Wagner installeert de luisteraar. Hij is de dokter, wij zijn de patiënt.’

Zijn wij niet ook nog wat anders? Of reduceert een sterk kunstwerk ons per definitie tot de zwakke mens?

Kabakov: ‘Alles wat indrukwekkend is maakt afhankelijk, daar is geen ontkomen aan. Maar misschien voelen met name wij Russen dat. De hele Russische literatuur is bevolkt door mensen met complexen, angst, schuld en geloofsproblemen. Gogol, Poesjkin, Tolstoj, Dostojevski, het gaat allemaal over de kleine mens. Natuurlijk heeft die ook wel zijn heroïsche momenten, maar dan als fantasie en projectie. Morgen sta ik op en ga ik een ander leven beginnen! Nee dus, het blijven dromen.’

Het is een benauwende, uitzichtloze wereld in de Russische literatuur. Maar tegelijk ook een mooie wereld, vol intimiteit, humor, ontroering en alles wat je verleidt om het allemaal te lezen. Datzelfde zit in uw werk. U heeft bijvoorbeeld een installatie gemaakt van een wc-gebouw waarin woningen zijn ingericht voor mensen die kennelijk geen ander onderkomen hebben. Je identificeert je onmiddellijk en beeldt je in dat je er zelf zou moeten wonen, het is verstikkend en vernederend. Tegelijk is het er zo knus en lieflijk dat je er bijna naar verlangt om daar je vakantie door te brengen. Die twee indrukken zijn allebei hevig en ze verzachten elkaar niet. Je bevindt je als toeschouwer in een positie die je, met een term uit de psychiatrie, double bind zou kunnen noemen. Er worden in één beweging twee tegenstrijdige dingen gecommuniceerd, op den duur kun je daar gek van worden.

‘Zo is het, het is een typisch Russische positie.’

Hoe heeft u de Sovjet Unie overleefd zonder uw kunstenaarschap ervoor in te leveren?

‘Ik had een diplomatiek talent. Het is niet per se een mooi talent maar ik heb het nou eenmaal, een goed ontwikkeld opportunisme. Al toen ik als kinderboekenillustrator bij mijn uitgever kwam zette ik altijd een positief gezicht op. Mijn uitgever moest niet alleen tekst-censuur uitoefenen maar ook visuele censuur, kindergezichten moesten altijd lachen. Je had maar één keus: of zeggen ik ben een te groot talent, dat is niks voor mij, of zeggen als u wilt dat ze lachen dan laat ik ze lachen. En dan lachte ik zelf ook. Ik was dus een man met twee gezichten, dat was normaal. Je overleefde door te flaneren als een vis, je leidde een zigzaggend vissenleven.’

Dan verschijnt de bibliotheekbewaker weer in de deur om te zeggen dat iemand anders de kamer nodig heeft en wij eruit moeten.

‘Volgende patiënt,’ lacht Kabakov.

The Old Reading Room was in de zomer van 1999 te zien in de UB van de UvA.